

УДК 398.21

СПЕЦИФІКА ЧАСОВО-ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ УСНИХ НАРАТИВІВ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ

Карбан А.А.

Інститут філології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто особливості зображення хронотопу в усних оповіданнях про голодомор 1932-1933 рр. Виділено і проаналізовано основні часові рівні (історичний, біографічний, сюжетний) та просторові координати («свої» і «чужі» території, межові локуси тощо) художнього світу фольклорних наративів. Приділено увагу взаємозв'язку категорій часу і простору як композиційній та жанротворчій функції і способу систематизації та інтерпретації зафіксованих у свідомості свідків трагічних подій.

Ключові слова: хронотоп, народне оповідання, час, простір, локус, голодомор.

Постановка проблеми. Час і простір – дві важливі характеристики будь-якого літературного чи фольклорного тексту. Вони відповідають за побудову суцільної композиції твору, конструюють відображену у ньому навколишню реальність чи мистецьку вигадку, допомагають загалом реалізувати авторську інтенцію та диктують формально-змістові ознаки того чи іншого жанру. Тому вагомим теоретичним питанням аналізу народної прози про голодомор 1932-1933 рр. є вивчення організації її часово-просторової системи. Вирішення цього питання дасть науковцям можливість розібратися передусім у специфічних ознаках цього оповідного жанру, стереотипності, традиційного уявлення про жанр при його відносно вільній формальній структурі, а також у контекстуальних особливостях наративів про конкретний історичний період загалом тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема хронотопового підходу при опрацюванні українських народних оповідань ще не є предметом активного зацікавлення вітчизняних дослідників. Побіжно про взаємозв'язок часу і простору саме в цьому фольклорному жанрі згадується в

працях С. Мишанича («Усні народні оповідання») та Н. Лисюк («Міфологічний хронотоп»).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні студії над усними народними оповіданнями-спогадами свідків трагічного ХХ ст. присвячені здебільшого аналізу їхньої тематики, поетики, образної системи тощо. Проте, на наше переконання, вивчення часово-просторової парадигми текстів стане важливим ключем до розуміння психологізму, історизму, трагізму, ролі біографічного спогаду, колективної пам'яті та «пам'яті жанру» (прим. авт. – термін М. Бахтіна), рефлексій, й окремо – епічної структури, взаємозв'язку внутрішньої дії та зовнішньої реальності, яка в процесі оповіді диференціюється на дійсність минулого і теперішній момент появи наративу.

Головною метою цієї розвідки є наукове осмислення способів моделювання художнього простору та репрезентації категорії часу оповідачами усних меморатів про Великий голод.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фольклорний твір не виникає ні звідки і не функціонує самостійно, його внутрішній образний та естетичний світ завжди є віддзеркален-

ням переосмисленої і художньо трансформованої навколишньої реальності. Тож, важливими характеристиками його художньої картини світу є час і простір. У гуманітаристиці на позначення активної взаємодії цих двох категорій усталювалося, свого часу уведене М. Бахтіним, поняття *хронотопу*. Цим терміном автор підкреслював нерозривність часово-просторових відношень у літературному творі і зауважував, що «ознаки часу розкриваються у просторі, і простір осмислюється та вимірюється часом» [1, с. 235].

Загалом же, можна говорити про те, що світ фольклорних наративів формується певними сталими народними художніми прийомами відображення часу і простору у тексті. Так, народне оповідання – один із тих жанрів, у якому часово-просторовий взаємозв'язок найбільш наближений до реального і точного сприйняття дійсності, а сюжетна лінія залежить від ступеню релевантності тієї чи іншої події. Отже, факторами, що впливають на створення реального часово-просторового континуума в оповіданнях, є фольклорна оповідна традиція та позафольклорні чинники, зокрема, індивідуальний життєвий досвід автора-оповідача, а також соціально-історичні, психологічні та біографічні моменти, суб'єктивний фактор та культурна традиція, що виводять ту чи іншу подію на рівень небуденності.

Український науковець С. Мишанич, аналізуючи зміни композиційно-мовленнєвих форм народних оповідей, оперує поняттями «епічного ракурсу» та «епічної дистанції». Вони, на його думку, покликані формувати «блочні утворення» усного побутового спілкування та ширше – жанри та жанрові різновиди народної документалістики» [4, с. 74]. Епічний ракурс, С. Мишанич трактує як «кут, під яким оповідач зображує події». Тоді ж як в «епічній дистанції» автор вбачає «просторову і часову віддаленість процесу розповіді від тих подій, що лежать в основі фабули» [4, с. 74]. Також науковець формулює й описує три основні форми вияву епічного ракурсу та епічної дистанції. У першому випадку, як зазначає С. Мишанич, суб'єкт буде знаходитися на зовнішній щодо зображуваного позиції. Це означає, що оповідач є об'єктивним до зображуваних подій – участі він у них не брав, про них міг лише чути або читати. У творах такого автора просторово-часовий план буде загальним, а розповідний час стягненим. У другому ж – суб'єкт розташовуватиметься на внутрішній щодо зображуваного, але зовнішній щодо інших персонажів розповіді позиції. Тут оповідач виступатиме свідком подій, але сам безпосередньої участі в них він не буде брати. Просторово-часова дистанція може бути синхронною або з невеликим часовим інтервалом. І нарешті третя форма часово-просторового вияву полягає у тому, що суб'єкт знаходиться на внутрішній щодо подій і щодо персонажів оповіді позиції, тобто виступає оповідачем і персонажем. Просторовий і часовий плани – крупні, описи деталізовані, стягнення часу невелике. Переважає теперішній час, широко цитується пряма мова, діалоги [4, с. 74-75]. Таким чином, відштовхуючись від міркувань С. Мишанича, можемо говорити про те, що усним спогадам про голодомор 1932-1933 рр. якраз і властива третя форма вираження «епічної дистанції» та «епічного ракурсу», адже час у

творі окреслений, простір достатньо деталізований, а оповідач виступає одночасно й автором, і дійовою особою у фольклорному тексті.

Треба визнати, що категорія часу у казках, легендах, народних оповіданнях тощо є жанрологічною ознакою, а «часові параметри неказкової прози, пов'язаної з актуальними віруваннями, дозволяють співвідносити їх події з набагато більш точно окресленими часовими періодами. Якщо дія переказів віднесена до історичного (точніше, квазіісторичного) минулого, то... в народних оповіданнях події розгортаються у відносно-недавньому (недавно минулому або й «теперішньому», такому, що триває й донині) часі» [3, с. 72].

Отже, аналізуючи усні народні оповідання про голодомор 1932-1933 рр., ми простежуємо, що категорія часу розкривається та втілюється у синтезі трьох темпоральних рівнів. Насамперед, історична доба – 30-ті роки ХХ ст., період Радянського союзу, процес колективізації і відповідно голодомору – формує перший, зовнішній і найширший часовий рівень – *історичний*. В усній прозі про голод історичний час може як окреслюватися конкретними роками: «Тоді у 1932-1933 роках забирали в голодовку, нас розкуркулили ще раніше і забрали все начисто...» [2, с. 95], так і не акцентуватися узагалі. Історичний час твору у такому випадку ми можемо ідентифікувати із загальної теми оповіді, проговореної оповідачем: «Голод почався раптово. Прийшли «буксири» – заядлі комуністи, які забрали усе зерно і картоплю, – і сім'я лишилася голодною» [8, с. 132], або ж з деталізованих просторових описів, які відповідно виступають у ролі своєрідних маркерів трагічної доби: «Від села в поле є дорога в бік Шполи, обсажена старими осокорами. По тій дорозі валялися трупи людей» [5, с. 227]. Як бачимо, історичний час оповідань про голод не завжди виявляється винятково в конкретизації термінів («осінню 32-го прийшли активісти», «сильний голод почався в 33-му» тощо), а й також у чіткості змальовання типового для періоду колективізації і голодомору простору («всюди валялися трупи», «з обох боків дороги лежали пухлі люди» і таке інше).

У свою чергу, в оповіданнях нерідко можна простежити розчеплення історичного часового рівня на періоди «до», «під час» і «після» колективізації. Початок колективізації у спогадах свідків показується своєрідним переломним моментом. Час, який змальовується «до» – це майже завжди типова ідилічна картина життя працюючого селянина: «Була тиха й ясна осінь 1932 року в рідному селі Іванівка. Люди щойно впоралися зі жнивими. Урожай видався непозаний, а тому ніщо не провіщало чогось недоброго... Та от зібрали сільський сход...» [5, с. 184-185]. Проте вже від епізоду, у якому йдеться про початок колективізації оповідь набуває тривожного забарвлення і поступового емоційного нагнітання: «Коли почалася колективізація, по дворах ходили гуртом активісти, як чорна смерть...» [5, с. 172] або ж, уривок спогаду Бибич Г.Т., 1923 р.н., с. Остапівка Миргородського району: «Тата заарештували з початком клятої колективізації. Засудили на шість років. Нас з мамою вигнали з хати і до кінця осені 1932 року ми жили по людях...».

Історичний часовий план замкнутий і завершений. Варто зауважити, цей той час, який уже відбувся, але, що важливо, він відбувся у недалекому минулому, яке продовжує існувати у пам'яті живого свідка голоду, а це, у свою чергу, виводить нас на другий часовий вияв – *суб'єктивний* – біографічний та емпіричний. Суб'єктивний темпоральний рівень залежить, по-перше, від індивідуального відчуття часу оповідача, а, по-друге, обмежується рамками його життя і, власне, реалізується конкретними особистими спогадами. Якщо історичний і суб'єктивний часові рівні трансформуються в оповіданні, виконуючи функцію часової фактури, відповідають за змістове наповнення та є тематичними джерелами, то третій – *сюжетний (нараційний)* – відповідає за структуру, композицію та форму усного оповідання як фольклорного жанру. Сюжетний рівень будує часово-просторові відношення безпосередньо в самому тексті. Нанизуючи одну за одною події, свідком яких став оповідач, сюжетний час моделює художній світ розповіді, сприяє естетичній реалізації спогаду і перетворенню його у завершений фольклорний зразок. Підкреслимо, що специфіка акту оповіди диктує кілька важливих часових характеристик, серед них суб'єктивність, фрагментарність, детальність, скороченість та щільність епізодів, які виникають один за одним. Також досить часто оповідач будує сюжет свого нарративу за критерієм важливості того чи іншого спогаду.

Істотний вплив на вияв часу у творі має *усність*, адже між подіями голодомору, процесом їх пригадування та моментом творення лежить різниця у десятки років. У зв'язку з цим часові відношення мають непослідовний, фрагментарний, мозаїчний характер, а саме: перемикаються з історії життя оповідача на епізоди з біографії його родичів, сусідів, знайомих, коливаються від однієї пори року до іншої, повертаються до початку подій і знову рухаються до хронологічного або сюжетного завершення тощо. Щоб простежити ці темпоральні коливання, розглянемо сюжетний «часовий скелет» оповідання про голодомор Івана Івасюка [повний текст – 5, с. 164-167]. Так, свій нарратив виконавець починає із біографічного часового уточнення – його голодні роки застали у семирічному віці. Далі він по черзі ділиться переживаннями і вчинками своїх батьків. Згодом оповідач вилучає новий спогад, у ньому «бачить» активістів, що прийшли розкуркулювати їхніх сусідів, а вже за мить Іван Івасюк знову повертається до епізодів з біографії свого батька. У наступному абзаці оповідач зупиняє свою увагу на історичних подіях, типових моментах для періоду голодомору 1932-1933 рр. – прихід «розкуркулювачів» і злочини, які ті влаштовували. Найтрагічніша точка сюжету цього оповідання синхронна піку голоду по Україні, зокрема на Черкащині, звідки родом оповідач. І. Івасюк згадує: «А далі настав великий голод. Люди мертві валялися під тинами, при дорозі, в бур'янах...». Після цього автор вкотре перемикається і пригадує свого батька, розповідаючи, як той подався до Волочиська, звідки час від часу привозив хліб та сухарі своїй родині, яка, за його відсутності, харчувалася лободою та кропивою. До своєї оповіди виконавець додає також епізод про свого дядька Сергія, якого за

антирадянську частівку забрав «чорний ворон» і від якого «дотепер ні чутки, ні звістки». І на завершення автор пригадує, наскільки численним село Степківка було до 1933 року і яких втрат воно зазнало після голодомору. Як можемо простежити, пам'ять оповідача зберігає лише найбільш сильну за своїм змістом ретроспективну інформацію. Також помічаємо, що смислова лінія підпорядковується не хронологічному принципу, а принципу релевантності події. Сюжети творів ніколи не розгортаються так само послідовно, як це було у реальності, вони вириваються з пам'яті очевидця хаотично і дисгармонійно, деякі моменти забуваються або не подаються, а на дечому виконавець свідомо робить додатковий акцент.

У розповідях очевидців голодомору 1932-1933 рр. виявляється ще одна особливість відображення часово-просторових параметрів, яка додає особливого трагізму та психологізму творам. Мова йде про несвідому, неточну, але вкрай емоційну деталь – «вимірювання» часу, у якому відбуваються події, через заповнення довколишнього простору тим, що можна з'їсти. До прикладу: «Ну цей бур'ян, тоді лобода, пшінка, кропива, це я добре пам'ятаю, що це ми таке рвали і їли...» [2, с. 107] або «...вже суніці починали спіти; рослини: лобода, цавель, листя з липи...» [2, с. 108]. З цих уривків стає зрозумілим, що оповідачі говорять про весну, не називаючи її, і поділяють пору року на певні часові відрізки, що залежать від появи тієї чи іншої «їстівної» рослини.

Просторові плани усних нарративів про голодомор 1932-1933 рр. змальовуються оповідачами більш докладно й повно. Зображувані у них дійсності притаманні чіткі «місцеві» особливості і детальна передача. В оповіданнях завжди описується конкретне село чи місто, вулиця, двір і хата, колгосп і дитячий будинок, при цьому кожне місце повсякчас матиме різне емоційне й семантичне навантаження. Що важливо, просторові плани у фольклорних оповідях про голод не є винятково місцем розвитку дії, це також і прагматична категорія, наповнена різноманітними символами, метафорами і сенсами.

Так чи інакше, народний оповідач конструює художній простір твору інстинктивно, несвідомо опираючись на народну естетичну, міфологічну та емпіричну основи. Амбівалентні просторові уявлення українського народу про навколишню реальність знайшли своє переосмислене відображення й в оповіданнях про голодомор 1932-1933 рр. У цих творах дійсність особливо чітко розмежовується на свою, безпечну, сакральну та чужу, профанну і лиху – *смертоносну*. До «своїх» локусів оповідачі зазвичай відносять *хату, двір, вулицю, село, церкву* й у найширшому сенсі – *Україну*, до «чужих» же – *колгосп, «сільраду», в'язницю, дитячий будинок, яму-могилу, залізничну, місто*, а також *Москву і весь Радянський Союз*. Крім того, в спогадах фігурують і деякі вагомі межові території, яким притаманне змінне смислове навантаження, серед них виділимо – *поле, вулицю і дорогу*. В оповіданнях можна прослідкувати як з часом ці місця змінюють своє першопочаткове позитивне значення на негативне. Поле, яке раніше було врожайним, символізувало достаток і відсутність голодної зими, перетворюється або на пустку: «Поле не було засіяне, хліба

не було...» [5, с. 223], або ж на «місце злочину», адже за вкрадені колоски, жорстоко карали: «Судили за колоски, судили скрізь по селах» [2, с. 165]. Дорога і вулиця у свою чергу наснажуються семантикою загрози, лиха, яке чекає на кожному кроці. Тут на дітей зазвичай чатують людодіди, а на кволіх, немічних, старих – підвода коней, яка забирала і відвозила їх до спільного захоронення: «Правління колгоспу виділило підводу з двома чоловіками, котрі сильніші, щоб їздили по вулицях і підбирали мертвих. Якось, щоб не їхати знову по тій самій вулиці, забрали на підводу старого діда, хоча той говорив їм: «Я ще живий, синашу». Забрали й скинули в яму разом з мертвими...» [7, с. 49]. Крім того, дорога й вулиця – це два локуси, завдяки яким найяскравіше демонструється процес нагнітання і розвитку трагедії через витіснення живого простору мертвим: «Йти вулицею було дуже страшно, весь шлях був вкритий трупами, коли я йшла із сестрами до дитсадка, ми просто перечіпалися через них...» [7, с. 39].

Поза тим, у народних оповіданнях про голодомор 1932-1933 рр. досить часто можна простежити ще одну просторову особливість – кореляція місця дії із персонажами. Герої, які з'являються у спогадах очевидців, не лише рухають сюжетну лінію, вони також є емоційною складовою творів, таким чином, негативне уявлення оповідача про конкретних осіб екстраполюється загалом на про-

стір, до якого вони належать, і навпаки: «У селі Пінчуках у колгоспі «Червоний колос» головою був Микитинський. Одного дня він на смерть вбив дитину. Хлопчик, Лінник Андрій Іванович, 8 чи 10 років йому було. І цей хлопчик, коли годували людей, він десь там ходив і вкрав кусочок хліба. І цей Микитинський запам'ятав його, і коли побачив у дворі Шевченка Михайла Микитовича цього хлопчика, то така злоба напала, можете собі уявити, у цього голови на ту дитину, що це ж вона голодна і спасалася. Він схватив хлопчика і взяв його за дві ноги і з розмаху вдарив голівкою об дерево. Та дитина і померла. І ніхто ніякої відповідальності не ніс» [2, с. 148-149]. У цьому уривку досить повно розкривається уявлення автора про колгосп та його очільників. Простір колгоспу для селянина є чужим і небезпечним, персонажі, що належать цьому локусу майже завжди злі та ненависні, а їхні жахливі вчинки повсякчас залишаються безкарними.

Висновки з цього дослідження і перспективи. Отже, цей частковий огляд категорій часу і простору народних оповідань про голодомор 1932-1933 рр. засвідчує, що їхня взаємодія має формотворчий характер і виконує композиційну та жанротворчу функції у творах. Завдяки художньому взаємозв'язку простору та часу, зафіксовані та збережені у свідомості оповідачів події трагічного минулого, організуються, систематизуються та інтерпретуються.

Список літератури:

1. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике // М.М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975. – 504 с.
2. Борисенко В.К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
3. Лисюк Н.А. Міфологічний хронотоп: Матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов'янська і світова». – К.: Український фіто соціологічний центр, 2006. – 200 с.
4. Мишанич С. В. Усні народні оповідання. Питання поетики – К.: Наукова думка, 1986. – 328 с.
5. Народні оповідання / Упоряд. С. В. Мишанич. – К.: Техніка, 2008. – 448 с.
6. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: Т. 1. 2-ге вид. / Упоряд. о. Ю. Мицика. – К.: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 296 с.
7. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: Т. 2. / За ред. о. Ю. Мицика. – 2005. 443 с.
8. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: Т. 3 / Упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. – К.: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 432 с.

Карбан А.А.

Институт филологии

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

СПЕЦИФИКА ВРЕМЕННО-ПРОСТРАНСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ УСТНЫХ НАРАТИВОВ О ГОЛОДОМОРЕ 1932-1933 ГОДОВ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности изображения хронотопа в устных народных рассказах о голодоморе 1932-1933 гг. Выделено и проанализировано основные временные уровни (исторический, биографический, сюжетный) и пространственные координаты («свои» и «чужие» территории, граничные локусы и т.д.) художественного мира фольклорных нарративов. Внимание обращено на взаимосвязи категорий времени и пространства как композиционной и жанротворческой функции и способу систематизации и интерпретации зафиксированных в памяти свидетелей трагических событий.

Ключевые слова: хронотоп, народный рассказ, время, пространство, локус, голодомор.

Karban A.A.

Institute of Philology

Taras Shevchenko National University of Kyiv

SPECIFICITY OF TIME-SPATIAL STRUCTURE OF ORAL NARRATIVES ABOUT HOLODOMOR (FAMINE) 1932-1933

Summary

The article deals with the features of the image chronotop in oral prose narrative about the famine of 1932-1933. The paper identifies and analyzes the key timing (hystorical, biografical, narrative) and levels of spatial coordinates («own» and «foreign» territory, boundary locus) of the artistic world of folk narratives. The attention paid to the relation between categories of time and space as a function of composition and method of ordering and interpreting recorded in the memory of the witnesses of the tragic occasion.

Keywords: chronotop, oral history, time, space, locus, Holodomor (famine).